

Віктор Хаустов
(Харків)

**ЛЮТЕРАНИ ХАРКОВА XVIII –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.
Доля євангельських віруючих іноземного походження
в українському місті під імперською владою**

Якщо співвідносити формування лютеранської віросповідної церкви у контексті епохи Реформації (від публікації М. Лютером «95 тез» 1517 р. до проголошення Аугсбурзького віросповідання 1530 р.) з іншим історичним феноменом – початком систематичної колонізації Слобожанщини й заснування Харкова (1654 р.), бачимо суттєву різницю в часі.

На початок другої половини XVI ст. лютеранство стало державною релігією у багатьох князівствах Німеччини, у Скандинавії, поширилось Європою, досягло Північної Америки. Особливо важливим для нашої теми є тотальне домінування лютеранства на теренах сучасних балтійських держав Латвії та Естонії (де Реформація почалась у 1520-х рр., а Лютер у зв'язку з цим з 1523 р. написав кілька листів «Усім християнам у Ризі, Ревелі та Дерпті» [12, с. 45]), а також Фінляндії (та поширення його серед корінного населення Карелії й серед інших етнічних груп навколо Фінської затоки), які ввійшли до складу Російської імперії протягом XVIII ст. (три Остзейські губернії, окремі повіти Санкт-Петербурзької та Олонецької губерній) та на початку XIX ст. (Велике князівство Фінляндське).

Лютерани остзейського походження (переважно німці) та переселенці з земель Німеччини стали стрижнем німецько-латисько-естонської парафії Харківщини. Уперше євангельська громада у Харкові згадується з 1768 р. [21, с. 6].

Спочатку колонізація Слобожанщини мала переважно український характер та здійснювалась під протекторатом московського царя і керівництвом белгородського воеводи за участі московських служилих людей. Перші колоністи (і «черкаси», і московські служилі люди) на Батьківщині зустрічалися з лютеранами та іншими протестантами. Українці Ст. Оріховський

та М. Кровицький певний час жили у Віттенберзі та були учнями М. Лютера та Ф. Меланхтона [13, с. 90], відомі й чисельні переходи української шляхти та їхніх селян у євангельську віру в XV – першій половині XVI ст. [4, с. 64–67]. У Москві ж так звані «лютери» з'явилися за життя Василя III (1505–1533), за часів Івана IV (1547–1584) траплялися по всьому царству до Уралу, у столиці був пастор та побудовано кірху [12, с. 33–40]. За Олексія Михайловича (1645–1676) нараховують 18 тисяч протестантів, одна з громад була у Белгороді [3, с. 2–3], адміністративному центрі для Слобідських полків.

Зазвичай російські закони створювали умови для комфортно проживання та сповідування віри лютеранами й іншими протестантами з метою використання їхнього фахового потенціалу (адміністративного, військового, інженерного, медичного, наукового тощо) за умов заборони поширення їхнього віросповідання.

Відомі факти, коли лютерани тимчасово перебували на Слобожанщині. 1670 р. війська під проводом німецьких офіцерів придушували бунт Степана Разіна [20, с. 10], 1709 р. після Полтавської битви у Харкові перебували полонені шведи [1, с. 275].

Зв'язок поширення лютеранства з війнами був характерний не тільки для Харкова. Велика кількість військовополонених під час Ливонської війни (1558–1583) розселялась територією Московщини, засновуючи парафії.

У Харкові з'являються представники націй, які сповідували лютеранство: 1709 р. естляндець К. Ренне, командувачі Української дивізії саксонець Л. Алларт (1721–1723), богемець Й. Вейсбах (1732–1735), брандербуржець Л. фон Бісмарк (1747–1750); керівники возведення Української лінії фон Ціглери [20, с. 10]; за переписом 1732 р. бачимо у Харкові «служителя шведської нації Федора Латиша», військового аптекаря Ліфебера та військового лікаря Міліуса [1, с. 65–67], 1739–47 рр. лікаря Й. Вінклера [1, с. 190], 1760 р. кравця Прінціуса [1, с. 182].

Наступним етапом появи у Харкові іноземців став 1765 р., коли Катериною II введено губернський устрій.

1763 р. колишньою лютеранкою Катериною II проголошено маніфест «Про дозвіл всім іноземцям замешкувати в Росії...», зокрема про право сповідувати власну релігію. Лише за 6 років (1764–1770) у Росії з'явилося 117 німецьких колоній приблизно з 25 тис. колоністів ($\frac{2}{3}$ переселенців були лютеранами) [11, с. 53].

По сусідству зі Слобожанщиною це колонії Полтавщини й Катеринославщини. На Слобожанщині сільськогосподарських колоній не було, крім заснованого 1765 р. міста Рібенсдорфа на Острогожчині [14, с. 58–60] (з 1802 року вилучений зі складу Слобожанщини).

1767 р. виникла парафія у Києві [12, с. 72], 1768 р. – у Харкові. Харківці довго не мали пастора, їм служив дивізійний проповідник для України Кр. Вебер [21, с. 6]. 1773 р. бачимо у Харкові 100 іноземців [1, с. 71], а 1785 р. серед 10 885 харківців першими після православних названо лютеран [16, с. 77].

Серед відомих лютеран другої половини XVIII ст. бачимо педагогів, лікарів, аптекарів. Відомі завідуючий лікарнями Харкова (1786–1809) І. Кеппен (батько академіка П. Кеппена (1793–1864), перший лікарський інспектор Міндерер [1, с. 193]. Серед педагогів – фон Буксгевден, директор додаткових класів колегіуму, де працювали німці-вчителі; деякі педагоги мали власні пансіони [1, с. 413–414]. Наявність додаткових класів Колегіуму, діяльність Г. Сковороди (перебував під впливом лютеранського пієтизму, студіюючи в університеті в Галле) і В. Каразіна (вихованця приватного пансіону І. Шульца) [1, с. 426] підготували тут ґрунт для відкриття університету.

На кінець XVIII ст. бачимо у Харкові типову ситуацію в імперії: німці-лютерани, хоч і нечисленні, працюють на адміністративних посадах. Іноді це члени імператорської фамілії, часто вищі офіцери. Впродовж 1725–1799 рр. зі 111 російських академіків понад 50 були протестантами [12, с. 505]. Лютерани були педагогами, медиками, аптекарями, інженерами, кваліфікованими ремісниками.

Директором народного училища у Харкові на зламі століть був Ф. Рікман [1, с. 430]. 19 вересня 1804 р. він подав губернаторові список лютеран з проханням побудувати кірху. Згідно з документом [5, с. 6, 6 зв.], у Харкові мешкали 95 лютеран (серед них дружина губернатора Бахтіна з сестрою, генерал барон Гастфер, фон Мінстер), у зв'язку з відкриттям університету прибули 111 (сім'ї професорів Шада, Шнайдерта, викладачів, кваліфікованих ремісників), разом 206 осіб. Загалом до Харкова прибуло 29 професорів-іноземців, серед них 18 німців [2, с. 579].

Професори формують цілі наукові школи: філософські (І. Шад (1758–1834), філологічні (І. Кронеберг (1788–1837), схід-

них мов (І. Барендт (?–1805) та Б. Дорн (1805–1881), економічну (Л. Якоб (1759–1827), астрономічну (І. Гут (1763–1818), згодом розвинена Л. Струве (1858–1920), батьком О. Струве (1897–1963), одного з найбільших астрофізиків XX ст.); різні медичні (так, В. Грубе (1827–1888) створює харківську хірургічну школу, ініціює відкриття медичного товариства, його учень Л. Гіршман (1839–1921) – офтальмологічну).

Професори та працівники університету доклалися до народження харківської та української журналістики, заснування університетської бібліотеки (І. Кронеберг), першого опису Харкова з позицій санітарно-гігієнічних (Альб. Пітра (1925–1901), запровадження метеорологічних спостережень (І. Гут), створення фахових лабораторій, заснування університетського саду (нині – імені Шевченка), відкриття зоопарку. Університетський учитель танців І. Штейн створив харківську театральну труп, якою 1819 р. уперше було поставлено «Наталку-Полтавку» І. Котляревського [9, с. 306], що й поклало початок професійному українському театру. Університетський учитель музики композитор, музикант Ф. Шульц (1817–1878) підготував ґрунт для організації музичного товариства, його твори мали й християнську тематику [7, с. 378–379].

Лютерани були й ректорами університету (філолог і голова Церковної Ради І. Кронеберг у 1826–29, 1833–36 рр. [7, с. 167]; син члена Церковної Ради ботанік Ад. Пітра у 1873–1881 рр. [18, с. 214]).

З відкриттям університету пов'язана поява першого місцевого пастора Барендта, професора східних мов, перекладача псалмів з івриту на російську [7, с. 218].

Пізніше у Харкові служило ще 2 пастори, які зробили внесок у літературу. К. Зедергольм (1789–1867) (служив впродовж 1816–1820 рр.) [21, с. 134] – перший перекладач на іноземну мову «Слова о полку Ігоревім» (1825). Пастор Й. Розенштраух (1768–1835), який служив протягом 1822–1835 рр. залишив унікальну літературну спадщину: «Записки біля ложа помираючих», спогади про перебування наполеонівської армії у Москві 1812 р., пастирські листи, фрагменти проповідей. Професор медицини та поет А. Блюменталь (1803–1881) переклав німецькою «Євгена Онегіна».

За ініціати́ви Й. Розенштрауха побудовано першу в Харкові кірху Св. Вознесіння (1830 р.), пасторат, комітет допомоги бідним німцям, виділено землю під кладовище. За часів наступних

пасторів була відкрита школа, що трансформувалась у жіночу гімназію.

Кілька лютеран були губернаторами та займали вищі посади у керівництві губернії: В. фон Валь (1840–1915) у 1879–80 рр., Г. Тобізен (1845–1917) у 1892–1902 рр., О. Ікскуль фон Гільденбандт (1840–1912) у 1884–86 рр., який 1891–96 рр. був президентом Євангелічно-Лютеранської консисторії всієї імперії.

Лютерани Харкова залишили цінну мемуаристику. Крім записок Й. Розенштрауха, це спогади проф. К. Роммеля (1781–1859) про життя у Харкові в 1810–13 рр., записки педагога Ф. Рейнгардта (1812–1887?), хроніка лютеранської громади Харкова з 1768 по 1880 рр. проф. О. Дьоллена (1814–1882).

Лютерани залишили слід в архітектурі міста. Фон Буксгевден був ініціатором відкриття архітектурних класів при колегіумі, став власником першого у місті приватного кам'яного будинку. Архітекторами були члени будівельного комітету нової кірхи [6, с. 57–58 зв.] Ю. Цауне (1862–1930) та Л. Тервен (?–?), які залишили по собі десятки будинків. Обидві кірхи, 1-ша, у стилі класицизму (1830 р., арх. Окінчиць) і 2-га у неороманському мюнхенському (1913, арх. Гергардт), були видатними спорудами. Чимало лютеран були господарями власних будинків або промислових комплексів.

1869 р. у Харкові відкрито залізничне сполучення, що забезпечило зв'язок з Донбасом та залізорудним криворізьким регіоном, створило умови для розвитку промисловості. Лютерани й тут були піонерами. Серед промисловців – побожний лютеранин М. Гельферіх (1828–1902), засновник заводу сільськогосподарської техніки, видатний благодійник, який побудував спеціалізовану жіночу лікарню, заснував багато стипендій та був причетним до народження харківського футболу. Інший підприємець К. Трепке був членом церковної ради [21, с. 139–140].

Цікавим є погляд Уласа Самчука на цей період. «Бо що таке був Харків в повному значенні слова. Столиця України Слобожанської [...] Можливо й так, але в дійсності Харків був біржою Юга-Рассії, де кожний добрий грошолоб з цілого світу міг знайти для себе ідеальне місце попасу. Його будували такі „руськії” люди, як Гельферих, Мельгозе, Пільстрем, Трепке, фон Дітмар, Бельке і багато інших подібних шмітів, які командували Донбасом і Кривим Рогом, а разом з тим і життям Харкова, але тому,

що він також належав до імперії Російської, тому офіційною мовою була мова Пушкіна, а не Квітки-Основ'яненка. Із сильним акцентом неділимості типу Денікіна і з домішкою пролетарського типу Леніна-Троцького» [17, с. 237–238].

На 1904 р. лютеран на Харківщині було небагато (6100 серед 204 000 населення губернії – близько 0,3%). Порівняймо із загальноімперськими цифрами (до 5% населення та 3 млн. 674 тис. лютеран на 1914 р.) [12, с. 209]. Та їхній вплив на розвиток міста та губернії був колосальним.

Чому лютеранство у Харкові цього періоду залишилось феноменом виключно «інонаціональним», якщо у Західній Україні бачимо іншу картину? У Речі Посполитій XV–XVI ст. сповідання українцями протестантизму було масовим, за Австро-Угорської імперії Іван Вагилевич (1811–1866) у Львові міг стати лютеранином, а в 1920–30-рр. за часів Польської Республіки сформувалася етнічна Українська Євангельська Церква Аугсбурзького віросповідання.

Головним бар'єром поширення лютеранства серед українського та російського населення Слобожанщини стало законодавство Російської імперії, яке забороняло перехід у лютеранство православних та зобов'язувало хрестити дітей від змішаних шлюбів як православних. Цю політику послідовно закріплювали й поглиблювали «Маніфест...» Катерини II від 22.07.1763 р., «Статут Євангелічно-лютеранської церкви» 1832 р. та перший карний кодекс Росії «Укладення про покарання...» від 15.08.1845 р. [12, с. 71, 85, 97, 199].

Але перехід лютеран у православ'я був можливий за різних обставин: внаслідок щирого навернення, бажання кар'єрного зростання та збагачення, народження у змішаному шлюбі.

Наведемо три приклади. І. Гізель (1600–1683) у чернецтві узяв ім'я Інокентій та згодом став архимандритом Києво-Печерської лаври, ректором Києво-Могилянської колегії. Упорядник словника «великоросійської» мови В. Даль (1801–1872) наприкінці життя стає православним. Олексій Рідігер (1929–2008), нащадок гілки ост-зейського роду, що прийняла православ'я у XVIII ст., під ім'ям Алексія II був патріархом Московським та «всія Русі» (1990–2008).

Маємо багато таких прикладів серед харківців. Це перший міський архітектор, професор університету А. А. Тон (1800–

1858) [2, с. 268]. А його пітерський брат К. А. Тон (1794–1881), що є творцем російсько-візантійського стилю, наочної реалізації гасла миколаївського часу «Православ'я. Самодержавство. Народ», залишався лютеранином.

Православними були кілька сановників ост-зейського походження: губернатор впродовж 1862–66 рр. О. Сіверс (син героя наполеонівських війн лютеранина К. Сіверса (1772–1856), що побрався з православною слобожанкою); віце-губернатор протягом 1915–17 рр. О. фон Розен; голова дворянства губернії у 1906–17 рр. М. Ребіндер; командувач Харківським військовим округом у 1877–79 рр. О. Мінквіц.

Щирим наверненцем до православ'я був К. К. Зедергольм (1830–1878), син харківського пастора (1816–1820) К. Зедергольма. Костянтин під іменем Климента став ієромонахом, був православним публіцистом та перекладачем творів отців церкви російською.

Навернення до лютеранства відбувалися зазвичай з нехристиян. У Харкові відомі наверненці з юдейства. Такою була родина офтальмолога Л. Гіршмана, що походила з Латвії. Існувала архівна справа про дозвіл сину єврея Наума Гірера Гіршу прийняти лютеранство [15, с. 5]. Інше джерело оповідає про навернення волинського єврея Ј., який 1835 р. опинився у Харкові [19, с. 277–283].

Відомо й про перехід у лютеранство з католицизму проф. І. Шада [15, с. 5], про лютеранське віросповідання Ю. Головкіна (1762–1846), який очолював харківський навчальний округ (1834–46).

Кращі умови для поширення лютеранства створилися після «Маніфесту...» 17.05.1905 р., бо проголошувалася свобода віросповідання. Але початок першої світової війни поставив лютеран у складні умови.

Жовтневий переворот 1917 р. став початком кінця лютеранської громади Харкова. Лютерани підпадали під означення ворогів нового режиму за трьома пунктами: за класовою, національною та релігійною приналежністю. Відбулася велика еміграція. Відлига часів непу закінчилась появою постанови Президії ВЦВК «Про релігійні об'єднання» від 8.04.1929 р. Почалися масові репресії, коли загинули харківські пастори С. Клюдт і В. Зайб [12, с. 404, 407–408]. Під тиском влади громада змушена була написати заяву про закриття 10.07.1938 р. [15, с. 41]. Пев-

но, в якихось формах церковне життя зберігалося на рівні особистого сповідування та в «катакомбах». Але репресій зазнали й ті нащадки лютеран, які вже не були пов'язані з церквою та підтримували атеїстичну сталінську політику, прикладом є доля поета Майка Йогансена (1895–1937).

З початком гітлерівсько-сталінського протистояння згідно з постановою ЦК ВКБ(б) від 31.08.1941 депортовано близько 1 млн. українських німців, серед них майже 2000 харків'ян [15, с. 8].

У 1941–43 рр. Харків був окупований німецькими військами. У церкві Св. Вознесіння проводилися служби. Після звільнення Харкова радянськими військами у серпні 1943 р. кірху було зачинено, а 1958 р. знищено. На її місці побудовано типовий житловий будинок, пл. Вознесенську перейменовано на пл. Поезії. Поступово зникли майже всі оригінальні поховання на колишньому лютеранському цвинтарі (нині кладовище № 2).

Таким чином, можна констатувати, що наприкінці 1940-х років лютеранство Харкова та Слобожанщини були знищені.

Відродитися лютеранські церкви у Харкові змогли тільки в 1990-ті роки після падіння СРСР та здобуття Україною Незалежності.

Література

1. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. Т. 1. Харьков, 1993.
2. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. Т. 2. Харьков, 1993.
3. *Буткевич Т.* Историко-статистическое описание Харьковского Кафедрального Успенского собора. Харьков, 2006.
4. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992.
5. *Державний архів Харківської області.* Ф. 3; оп. 10; спр. 240.
6. *Державний архів Харківської області.* Ф. 4; оп. 168; спр. 73.
7. *Историко-филологический факультет Харьковского университета (1805–1905).* Ч. 2. Биограф. словарь профессоров и преподавателей / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Харьков, 2007 (репр. изд.).
8. *Кожушков Н.* Обращение фонда «Лютеранская кирха» // Панорама. 1995. № 36 (сентябрь). С. 3.
9. *Котляревський І.* Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. Київ, 1982.

10. Князева Е. Е. Лютеранские церкви и приходы на Украине XVIII–XX вв. Исторический справочник. Ч. 2. Санкт-Петербург, 2003.
11. Курило О. Лютеране в России XVI–XX вв. Москва, 2002.
12. Лиценбергер О. А. Евангелическо-Лютеранская церковь в Российской истории. Москва, 2003.
13. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Львів, 1995.
14. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Харків, 2007.
15. Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова: Очерк истории / Сергеев И. П. и др. Харьков, 2003.
16. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ, 1991.
17. Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. Вінніпег, 1990.
18. Физико-математический факультет Харьковского университета (1805–1905). Ч. 2. Биограф. словарь профессоров и преподавателей / Под ред. И. П. Осипова и Д. И. Багалея. Харьков, 2008 (репр. изд.).
19. Bekehrungsgeschichte des Juden I. G*** aus Wolhynien getauft in Pultawa am 25. Juni 1835 rr (Dorpat). 1836. № 32 (9 Aug.). Kol. 277–283.
20. *Deutsche Харьков* / Сост. Маслійчук В., Дикань Ф., Розенфельд М. Харьков, 2015.
21. Döllén A. Kurze Geschichte der Evangelisch-Lutherischen Kirche und Gemeinde zu Charkow. Charkow, 1880.

Summary

Khaustov V. P. The fate of evangelical believers of foreign origin in Ukrainian city under Russian imperial rules. Kharkiv's Lutherans of 18th – 1st half of 20th centuries

It is an attempt to understand the phenomenon of genesis, development and perishing of Lutheran congregation in Kharkiv city and region in the context of the history of Russian empire and Ukraine. Underlined the influence of changing the religious law on the history of Lutheranism in Kharkiv.